

UOT 93/94;314.045

GÖZƏLDƏRƏ FACİƏSİ

BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor
sdu.elmixeberler@mail.ru*

Açar sözlər: soyqırım, deportasiya, bolşevik, müqavilə, general, terror

Cənubi Qafqazda toplu yaşayan Azərbaycanlılar, eləcə də Anadolu türkləri zaman- zaman maraq dairələri bir-biri ilə toqquşan imperiya siyasətçilərinin qurbanı olmuşlar Rus dövlətinin müstəmləkəçilik siyasəti, eləcə də İngiltərə, Fransa, Yunanıstan, Amerika kimi dövlətlərin türklərə düşmən münasibətləri zaman-zaman azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarında qaçqın və köçkünə çevirmiş, dəfələrlə (1801, 1828, 1854, 1878, 1914, 1918, 1948, 1988 və s.) onlar soyqırma və “köçürmə” adlı deportasiyaya məruz qalmış, 100 minlərlə günahsız insan qətl edilmişdir. Belə ki, Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı Türkiyəsi arasında olan müharibələrin acı və ağır nəticələri Gülistan (1913) Türkmənçay (1828, Ədirnə (1820) sülh müqavilələri ilə sona yetsə də, yenə də ən çox zərbə görən azərbaycanlılar və Anadolu türkləri olmuşlar [8, 9]. Onlar yurdlarını itirmiş, terrorçu erməni və rus birliklərinin qurbanına çevrilmişlər. Türkmənçay müqaviləsi biz azərbaycanlılara sülh, əmin-amanlıq yox, qaçqınlıq, köçkünlük, deportasiya və soyqırım gətirmişdir. Eyni xalqı ikiyə ayıraraq Araz çayını Rusiya ilə İran, Arpaçayı isə Rusiya ilə Türkiyə arasında sərhəd etmişlər. Bu hadisələrin şahidi olmuş ustad aşiq Alı Türkmənçay müqaviləsinə öz etirazını poetik duyğularla ifadə edərək bu müqaviləni imzalayanları “haramzada” adlandırmışdır.

*Əzəl gündən madər dedim,
Kürümə də, Araza da.
Cida düşdü elim eldən,
Ara kəsdi haramzadə*

Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin Suriya, İraq, Türkiyə, İran, Krım, Bolqarıstan, Livan və digər yerlərdən toplu halda gətizdirib Azərbaycan türklərinin yaşadıkları İrəvan və Qarabağ xanlıqları, Bakı, Şamaxı, Gəncə, quberniyalarının münbit torpaqlarında yerləşdirmişlər. 1960-cı ilədək bu iş davam etdirilmişdir. Bu gün də ermənilər Suriya, İraq və digər qaynar nöqtələrdən erməniləri gətirib Qarabağ və Azərbaycanın işğal edilmiş rayonlarında yerləşdirirlər. Ermənilərin Qafqaza gətirilmələrinə rus ordusunun generalları V.Behbudov, Z.Nazbekov, L.Melikov kimi ermənilər canfəşanlıq göstərmişlər. Rus hərbi sənədlərində ermənilərin haradan və neçənci illərdə gətirilmələri təmtəraqla qeyd edilir, amma müharibə meydanında, eləcə də erməni terroru nəticəsində həlak olan Azərbaycan türklərinin hay-harayı eşidilmir [8, s.317].

Şörəyelin Gorxana kəndindən olan el şairi, Aşiq Əfkarinin “Şorayel dastanı” mənzuməsində erməni millətindən olan general V. Behbudovun Arpaçayın sağ və sol hövzəsində yaşayanlara divan tutması bir tablo kimi qarşımızda canlanır.

*Arpaçaydan əsgər olan çəkildi,
Rus topu atdı, köylər söküldü.
Behbudov baxmadı çörəyə, duza,
Vay şivən yetişdi gəlinə, qıza.*

*Erməni bir yandan, kazak bir yandan,
Çayır çəmənlərimiz doldu al qandan.
Əfkəri deyər, bu paşalar netdilər,
Necə min xanələr köçüb getdilər.*

Türkmənçay müqaviləsindən sonra çox az erməni əhalisi olan İrəvan xanlığında 1828-ci ildə ermənisiz “erməni vilayəti” yaradıldı. Bununla da gələcək “Ermənistan”ın əsası qoyuldu [7, s.21].

Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərində yerləşdirilən ermənilər təşkilatlanaraq XIX əsrin 20-ci illərində Türkiyədə, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda: Bakı, Naxçıvan, Zəngəzur Qarabağ və digər yerlərdə terrorçu hərəkatlarına rəvac verdilər, həm də dəfələrlə torpaq iddiasında oldular. Onlar azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarından çıxarmaq üçün hər cür rəzalətə əl atdılar. Çar hökumətinin süqutundan sonra onun silah cəbbəxanasına sahib olmuş erməni general və əsgərləri daha da azğınlaşdılar.

1918-ci ilin martında düz 100 il bundan əvvəl Rusiya, Amerika, İngiltərə və Fransanın hər cür dəstəyi və Andranik, Nijde, S.Şaumyan kimi quldurların rəhbərliyi ilə ermənilər “Böyük Ermənistan” yaratmaq üçün Azərbaycan, Anadolu və Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhər və kəndlərində etnik təmizləmə apararaq soyqırım etmişlər [4, s.114]. Eyni vaxtda İrəvan, Naxçıvan, Meğri, Dərələyəz, Göyçə, Qarabağ, Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur və digər şəhər və kəndlərdə qeyri-insani əməllər törətmiş, kütləvi qətlər, talanlar və gerçək etnik təmizləmələr həyata keçirmişlər. 1918-ci ilin mart ayında Bakı Sovetinin mandati altında fəaliyyət göstərən daşnak-bolşevik silahlı quldurları Bakı quberniyasının qəzalarında xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla 100 minlərlə insanı məhv etmişlər.

Bu faciələrdən biri də Qərbi Azərbaycanda – İrəvan quberniyasının Abaran qəzasının Arıx Vəli icmasına daxil olan Gözəldərə kəndində olmuşdur. 1893-cü ildə Tiflisdə çap olunan “Свод статистических данных о населении Закавказского края, Ереванской губернии – 1886” statistik kitabında Abaran qəzasının Gözəldərə kəndində 506 nəfər azərbaycanlının (kitabda tatar yazılıb) yaşadığı qeyd olunur [10, s.221]. Ələyəz dağının yamacında Gözəldərə çayının dərədən çıxdığı düzən bir yerdə yerləşən Gözəldərə kəndi 1918-ci ilin Novruz bayramında erməni daşnakları tərəfindən xarabazarlığa çevrilmişdir.

1918-ci ilin Novruz bayramı ərəfəsində, Gözəldərə kəndinin kattası Nəsrulla bəy kənd adamlarını xəbərdar edir ki, ehtiyatlı olsunlar, ermənilərin kəndə hücumu gözlənilir. Beləliklə, bayrama 2 gün qalmış kəndin cavan qız-gəlinləri və ərəgən oğlanlarını Ələyəzin zirvəsinə doğru olan mağaralarda gizlədirlər. Kəndin axundu Mir Ələkbər ağa kənddə qalan qoca-qoltuq, kiçikyaşlı uşaqlar və xəstələri böyük kənd məscidinə yerləşdirmiş, ora xeyli miqdarda ərzaq və su da qoydurmuşdur. Seyid Mir Ələkbər ağa və ağsaqqallar elə düşünürdülər ki, kafir ermənilər Allahın evinə toxunmazlar. Axşam tərəfi kənd meydanına – məscidin yanına gələn erməni atlıları ilk əvvəllər məscidin həyətinə girirlər. Mir Ələkbər ağa onları qabağına çıxır və bildirir ki, ay kafir erməni, məsciddəkilər əlsiz-ayaqsız və silahsız adamlardır, siz onlardan nə istəyirsiniz axı? Əlində mauzer olan daşnak başçısı axundu itələyib məscidin içərisinə salır, haray-həşir qopsa da, kafir ona baxmır, tez məscidin böyük qapısını örtür və əsgərlərinə əmr edir ki, qapının arxasına daş yığsınlar. Əsgərlər hasardan böyük daşları gətirib qapını açılmaz edirlər. Daha sonra 3-4 daşnak əsgəri məscidin üstünə çıxıb 5-6 yerdən iri deşiklər açırlar. Sonra isə yaxınlıqdakı ot tayasından ot-küləş götürüb yandırır və deşikdən içəri tökürlər. İçəridə tüstüdən boğulan və faciə ilə yananların ah-naləsi ərəşə dirənir. Babam Məhəmmədəli Kərbəlayı Xudaverdi oğlu (1800–Gözəldərə, 1973–Təpəköy), Molla Qafar Əhməd oğlu (1888, Gözəldərə–1969, Təpəköy), Hüseyn Bağıroğlu (1880–Gözəldərə 1982–Təpəköy), Qəhrəman Qoca oğlu (1878–Gözəldərə, Təpəköy–1964), Dilbər Qəhrəman qızı (1889–Gözəldərə 1972–Təpəköy), Elləz İsmayılov (1925, Gözəldərə, 2013–Bakı), Dursun Rüstəm qızı (1910–Gözəldərə, 1982–Təpəköy), atam Bayramov Əhməd xan Məmmədali oğlu (1916–Gözəldərə, 1990–Sumqayıt), Məmməd vəli Qurbanov (1911–Gözəldərə, 2000–Gəncə)

və s. İnformatorlardan bu faciəni dəfələrlə eşitmişəm. İnformatorların söylədiklərinə görə Gözəldərədəki məsciddə 210 nəfərdən çox günahsız və silahsız insan yandırılmışdır. Onlardan yalnız bir-iki nəfəri sağ qalmışdır. Onu da qeyd edək ki, orada yandırılan yaxın adamlarının adlarını babam nəvə-nəticələrinə qoymuşdur. Məsələn: bu sətirlərin müəllifinin, qardaşlarımın, bacılarımın, əmimoğlu və qızlarımın adları həmin Gözəldərə faciəsində həlak olanların adlarını daşıyır. Digər ailələr də həmin faciədə həlak olanların adlarını yaşadırdılar. Bununla onlar bir təsəlli tapırdılar. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 1918-ci ildə yaratdığı Fövqaladə İstintaq Komissiyasının sənədlərində də Gözəldərə kəndinin ermənilər tərəfindən yandırıldığı qeyd edilir. Ermənilər kəndin evlərini gəzərək mal-qoyunu, at-öküzü, arabaları, xalı-xalçanı, yataq dəstlərini, hətta qışda ev şəraitində kötükdə olan arıları çırparaq balını, quyulardakı taxılı və s. qarət edib arabalara yükləyir, daha sonra isə evlərə od vururlar ki, qırğından qalan gözəldərəlilər geri qayıtmazınlar. Bir neçə gündən sonra Ələyəz dağından geri qayıdanları da ermənilər əsir götürürlər. Onları İrəvana aparıb orada xan nəslindən olan Alı xana verir və erməni əsirləri ilə dəyişirlər. Deyilənə görə, xan nəslindən olan Alı xan onları və digər qaçqınları Göy məscidin həyətidəki hücrələrdə yerləşdirir, onlara çörək norması da vermiş. Dini təhsili olan və gözəldərəlilərə o vaxt başçılıq edən Molla Qafar söyləyirdi ki, bir gün qaçqınlarla görüşə gələn Alı xan ondan soruşur ki, Molla Qafar, deyirlər bolşeviklər gəlir, onların gəlməyinə razısanmı? Bolşevik və menşevikin hələ nə olduğunu bilməyən Molla Qafar elə bilir ki, gələnlər Alı xanın adamlarıdır. Ona görə də üzünü Alı xana tutub deyir: “Allah! Allah! Keşkəm tez gələlər”. Onun cavabı Alı xanı razı salmır və çıxıb gedir. Səhəri gün qaçqınlara çörək norması verilmir. Məlum olur ki, xan nəslindən olan Alı xan da istəyirmiş ki, xanlığı bərpa etsin.

Beləliklə, Gözəldərə kəndindən qaçqın düşmüş tombullu, qaraçıq, çəmənli, dadaşlı, postalçılar, pirilər, seyidlər, lahlı tayfalarının adamları gah İrəvan kəndlərini dolanır, gah da İydir və Qars tərəflərə keçir, sərgərdan həyat keçirirlər. 1922-ci ildə yenidən Gözəldərəyə qayıdırlar ki, uçub dağılmış, keçmiş evlərini bina etsinlər. Görürlər ki, ermənilər kəndə Türkiyədən gəlmiş qaba və kobud olan yezdi kürdləri və erməniləri də yerləşdirmişlər. Onlarla yola getməyin çox çətin olduğunu, erməni hakimiyyətinin daha çox yezdiləri müdafiə etdiklərini görüb 1926-cı ildə iqlimi Gözəldərə ilə eyni olan Ağbabaya gəlirlər. 1917-1922-cü illərdə mübahisəli olan bu ərazi sərhəd cızılarkən, Qars müqaviləsinə görə (1921), yeni yaradılmış Ermənistanına qatılır. Etiraz əlaməti olaraq Ağbabada yaşayan qarapapaqlar hələ 1922-ci ildən Türkiyəyə üz tutmuş, onlarla kənd, Kiçik Təpəköy Sınıx, Mumuxan, Söyüdlü Tezbahar, Seldağlan, Arpa, Bozqala və s. boş qalmışdır. Mustuqlu, Oxçoğlu, Bacoğlu kəndlərində və Başkeçidin Boğazkəsən kəndində dağınıq yaşayan gözəldərəlilər tez bir yerə yığılmağa başlayırlar. Ağbabanın Böyük Təpəköy və Xırda Təpəköy kəndlərindəki boş qalmış evlərdə yerləşirlər. Böyük Təpəköy 1918-ci ilədək 4-5 icmadan ibarət olan Ağbaba nahiyəsinin mərkəzi olmuşdur. 23 kənddən ibarət olan Ağbaba nahiyəsinin pristavı bu kənddə oturarmış. Bir-birindən Arpa çayı ilə ayrılan bu kəndlərin təsərrüfatlarını 1950-ci ildə birləşdirərək 1 kənd etmişlər. Təpəköydə olan 4-5 nəfər varlı, qaçqın gözəldərəlilərin kənddə qalan boş evlərə yerləşməsinə mane olurlar. Mübahisə uzun çəkir. Nəhayət, 1930-cu ildə rayon yaradılarkən onun ilk icrakomu Hüseyn Salmanov Gözəldərə qaçqınlarına kənddə torpaq sahəsi verir, onları həmişəlik Təpəköydə yerləşdirir və kənd varlılarından bu barədə qolkağızı da alır. Kolxoz quruluşu, müharibə və s. işlərdə fəal olan gözəldərəlilər taleyin hökmünə boyun əyərək Təpəköydə (Amasiya rayonu) məskunlaşırlar. Lakin gözəldərədə doğulan yaşlı adamlar Gözəldərə deyə-deyə bir-bir dünyalarını dəyişdilər. İmkan düşəndə isə Ağbabadan 70-80 km. Aralı olan Gözəldərə kəndinin xarabalıqlarını (Artik rayonu) ziyarət edər, orada gözyaşı tökər və günahsız ölənləri xatırlayırdılar. 1940-cı ildən ləğv edilmiş kənd, Gözəldərə sahəsini Gümrü qarnizonuna atəşgah və hərbi yay düşərgəsi etmişlər.

1988-ci ilədək Təpəköydə 90 ailəni birləşdirən Gözəldərəlilər yaşayırdılar. Kəndin yarısını tombullu, qaraçuq, dadaşlı, pirilər, postalçılar, çəmənli, seyidlər, tayfaları təşkil edirdi. Gözəldərəli Qənbər Bayramov 30 il sovet sədri, Elləz İsmayılov 25 il kolxoz sədri, Kərim Rəsulov 20 il məktəb

direktoru işləyərək xeyli quruculuq işləri aparmışlar. Belə ki, ikimərtəbəli məktəb binası, klub, kitabxana, 25 çarpayılıq xəstəxana, rəbitə şöbəsi, radio qovşağı, əmanət kassası, baytarlıq məntəqəsi, hamam və s. obyektlər onların və kənd adamlarının bacarıq və səyləri sayəsində yaradılmışdır. Bunlardan başqa, yaraşlıq fərdi evlər, binalar, sovxozun təsərrüfat kompleksi və s. kənd adamlarının əməyinin nəticəsi idi. Bütün bunlar kafir ermənilərə qaldı. İndi orada 5–6 erməni ailəsi yaşayır.

Gözəldərəlilər 1988-1989-cu illərdə yenə də erməni terroru nəticəsində Qərbi Azərbaycanın digər kənd və qəsəbələrində yaşayanlar kimi qaçqın düşdülər. İndi onlar Bakı, Gəncə, Şamaxı, Mingəçevir və Sumqayıtda yaşayırlar. 1918-ci ildə qaçqın düşən Gözəldərəlilərin bir qismi elə o vaxtdan Naxçıvan və Qars vilayətində məskunlaşmışlar.

Bəli, bu erməni vəhşəti nəticəsində soyqırımına məruz qalmış bir kəndin faciəsidir, qanla yazılmış tariximizdir. Hər bir uydurmadan uzaq olan tarixdir.

Azərbaycan xalq Cumhuriyyəti dövründə yaradılan Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzə çıxardığı həqiqətlər Sovet dövründə ört-basdır edilmiş erməni vandalizminə siyasi-hüquqi qiymət verilməmişdir. Sovetlər birliyinin süqutundan sonra 26 mart 1998-ci ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev azərbaycanlıların soyqırımını haqqında Fərman imzalamışdır. Respublika Prezidentinin Fərmanında həmin dəhşətli hadisələrə adekvat siyasi qiymət verilmiş və 31 mart “Azərbaycanlıların Soyqırımını Günü” elan edilmişdir. Bundan sonra bu istiqamətdə araşdırmalar aparılmış, geniş elmi konfranslar keçirilmişdir (4-10-16). MDB, eləcə də xarici ölkələrin arxivlərində ermənilərin qanlı cinayətlərini əks etdirən xeyli sayda arxiv materialları, foto şəkillər, məxfi yazışmalar və s. tutarlı dəlillər əldə edilmişdir. Azərbaycanlıların qan yaddaşı olan bu tarixi günü bir daha yada salmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında “18 yanvar 2018-ci ildə xüsusi sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncamda deyilir:

- Ötən 20 il ərzində aparılmış araşdırmalar sayəsində çoxlu sayda yeni faktlar və sənədlər toplanmış, Quba şəhərində kütləvi məzarlıq aşkar olunmuşdur. Üzə çıxmış tarixi faktlar 1918-ci ilin mart-aprel aylarında və sonrakı dövrlərdə erməni millətlərinin hıyata keçirdikləri qanlı aksiyaların coğrafiyasının daha geniş və faciə qurbanlarının sayının qat-qat çox olduğunu sübut etmişdir [3].

- Göründüyü kimi, erməni millətçilərinin törətdikləri qanlı cinayətlərin üstü hələ tam açılmamışdır. Bolşevik rejimi bu hadisələrlə bağlı olan sənədlərin izini itirmişdir. Bu sahədə həllini gözləyən bir çox məsələlər vardır. Bu məsələlərin dərinliyi, gerçəkliyi arxiv sənədləri, informatorların köməkliyi və internet resursları vasitəsilə üzə çıxarılsa, Azərbaycan türklərinin ermənilərə nisbətə daha çox soyqırımına məruz qalmaları aydınlaşar. Azərbaycanda yaşayan hər bir ziyalı buna səy göstərməlidir. Səy göstərməlidir ki, məkrli düşmənimiz olan ermənilərin iç üzünü açmaq, saxtakarlıqlarını ifşa edək və bütün dünyanın diqqətini ora yönəldək. Hal-hazırda Qarabağ və daha 7 rayonumuzdan erməni işğalı nəticəsində qaçqın və köçkün olan 1 milyondan çox vətəndaşımız vardır. Qərbi Azərbaycan, Qarabağ, Ağdam, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa, Cəbrayıl, Laçın, Kəlbəcər və s. ərazilərdə ermənilər əsrin əvvəlində olduğu kimi, minlərlə günahsız insan qətlə yetirmiş, bununla da yenə də soyqırım törətmişlər. Bu faciənin başında Xocalı faciəsi dayanır. Xocalı XX əsrin axırlarında ermənilərin törətdiyi ən qanlı cinayətdir. Bunu unutmamağa haqqımız yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. Bakı: Elm, 2008.
2. Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 26.03.1998.
3. Azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 18 yanvar 2018-ci il tarixli Sərəncamı.

4. Bayramov A.A. Tarixi faciələrimiz: deportasiya, repressiya və soyqırım. Bakı: AM 965 MMC, 2015, 416 s.
5. Беженцы. (1918-1920, 1948-1952, 1988-1989), Баку: Гянджлик, 1992, 448 с.
6. Kırzioğlu Fehreddin. Kars tarihi. İstanbul: İşıl Matbaası, 1953, 640 s.
7. İrəvan tarixi. Bakı: 2010.
8. История армянского народа. Ереван: 1987.
9. Погосян А.М. Присоединение Карской области в составе России. Ереван: 1976.
10. Свод статистических данных о населении Закавказского края Ереванской губернии – 1986. Tiflis. 1891

РЕЗЮМЕ
ТРАГЕДИЯ В ГЁЗЕЛЬДЕРЕ
Байрамов А.А.

Ключевые слова: *геноцид, депортация, большевик, договор, генерал, террор*

Статья посвящена Дню геноцида азербайджанцев. В ней отражены горькие последствия Гюлистанского (1813), Туркменчайского (1828) и Адрианопольского мирных договоров, в особенности – переселения царским правительством армян на азербайджанские территории, также многочисленные кровавые преступления и этнические чистки, совершенные армянами против азербайджанцев и анатолийских турков. Подробно на основании исторических документов и свидетельств очевидцев описывается совершенный армянскими дашнаками геноцид против жителей села Гёзельдере Иреванской губернии 18 марта 1918-го года.

SUMMARY
THE TRAGEDY IN GUZELDERE
Bayramov A.A.

Keywords: *genocide, deportation, Bolshevik, Treaty, General, terror*

The article is dedicated to genocide of Azerbaijanis. Bitter consequences of Gulistan (1813), Turkmenchay (1828), Adrianople (1829) treaties, especially emigrant Armenians who were settled in Azerbaijani territories of South Caucasus by tsarist government, as well as numerous bloody crimes committed against Anatolian Turks and ethnic cleansing are shown here. Massacre committed by Armenian dashnaks in Gezaldara village of Erivan Governorate in March 18, 1918 is commented on.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.03.2018
	Son variant	19.03.2018